

گنبدباز یا کویری تاشناک بر تارک شهرم ساری ایران

حسین اعظم واقفی

گنبدباز از سمت شمال باختری

این شهر آرام که از موهبتی این چنین برخوردار است شهرستان نظرنام دارد که از زمانهای بس دور جایگاه مردم ایران زمین بوده است و موقعیت جغرافیائی آن از لحاظ قرار داشتن در میان مهد تمدنهای گذشته، چون سیاک کاشان، اصفهان و اردستان مسلماً اقتضای آن داشته

کوه نه تنها اثری از گرمای کویر نیست بلکه در پرتو چشمه سارانی که در سراسر این بخش جریان دارند آبادهای بسیار با باغستانهایی که انبوه درختان سربفک کشیده اش شکوه و زیبایی دامنه های البرز را در خاطر ها شکوفان میسازد خودنمایی مینمایند.

در کناره باختری پهنای مهیب و دهشتزای کویر شهری آرام با هوایی دلپذیر و آرام بخش که وجه تشابه چندانی با جولانگاه هیولای ریگهای روان نداشته به چشم می خورد که با گرایش هر چه بیشتر بسوی باختر این دوگانگی بارز تر و نمایانتر میگردد آنچنانکه در پیچ و خمهای کرکس

که خود نیز از تمدنهای درخشان آن دوره بهره ور گردید ولی بعزت نبودن تاریخ مدونی در این باره بررسی لازم را تنها با توجه به شواهد موجود همان آثار بجای مانده از زمانهای کهن که در سراسر نطنز پراکنده اند - بایستی انجام داد . زیرا در نطنز آثار باستانی و تاریخی بسیاری وجود دارد که تنها برخی از آنها مورد بررسی قرار گرفته و بسیاری دیگر هنوز ناشناخته و اسرار بسیاری را در دل خود نهان داشته اند . امید است کوشش پی گیر و خستگی ناپذیر مسئولین سازمان ملی حفاظت آثار باستانی و اداره کل حفاظت آثار باستانی و بناهای تاریخی ایران روزی غبار گذشت زمان را با کاوشهای منظم خود از چهره این آثار زدوده و بدینوسیله گوشه های تاریک دیگری از تاریخ ایران زمین را روشن و آشکار سازند. گرچه در نطنز آثار باستانی و تاریخی زیادی مانند: آتشکده شهر نطنز، قلعه وشاق، مسجد جمعه، سردر خانقاه و آرامگاه شیخ نورالدین عبدالصمد، مسجد میر، مجموعه نفیس آثار تاریخی افوشته متعلق به سید واقف، بنای شاگرد خلیفه، قلعه کوه آب، گنبد باز، کاخهای شاه عباس در عباس آباد و تاج آباد، آتشکده رباط، مسجد جامع طوق، کپه (تپه) رستم، قلعه میلآجر، مجموعه دهکده زیبای ایبانه، کاروانسرای خواجه قاسم، قلعه کرشاهی پایگاه نایب حسین کاشی و بسیاری آثار دیگر وجود دارد ولی در این گفتار سخن را ویژه گنبد باز که از آثار بی مانند و شاهکاری از هنر معماری دوران صفویه است قرار میدهیم.

بر فراز یکی از رشته های کوه کرکس در جنوب باختری شهر نطنز گنبدی قرار دارد که از دور بنائی کوچک باروزنهائی چند به نظر می آید این بنا که به گنبد باز معروف است شهرتش چنان است که کوهی را که گنبد بر فرازش بنا شده، شامل گردیده و به کوه گنبد باز معروفش گردانیده.

درباره این گنبد داستانهائی چند نقل گردیده که بیشتر آنها جنبه افسانه آمیز داشته و در پایان گفتار به آنها اشاره خواهد شد.

برای بالا رفتن از کوه و رسیدن به گنبد راه مشخصی وجود ندارد و بایستی از همان دره های اطراف، که به قله پایان می پذیرد استفاده کرد و دره ها نیز بواسطه سنگلاخی بودن خالی از اشکال نیستند و این سختی راه پس از پایان دره و شروع قله بیشتر خود نمایی می نماید. ضمناً از این نقطه به بعد منظره کامل گنبد بخوبی نمایان است و بیننده در برابر دیدگان خود شاهکاری از هنر معماری که چون ستاره ای در آسمان هنر ایران درخشیدن دارد، مشاهده می نماید. این بنای افسانه ای که از ایوان آن مسافت های بسیار دور و بعبارت دیگر تا عمق کویر را می توان دید بانی کرد دارای مشخصاتی به شرح زیر و سرگذشتی شگفت انگیز است که در جای خود از آن یاد می گردد.

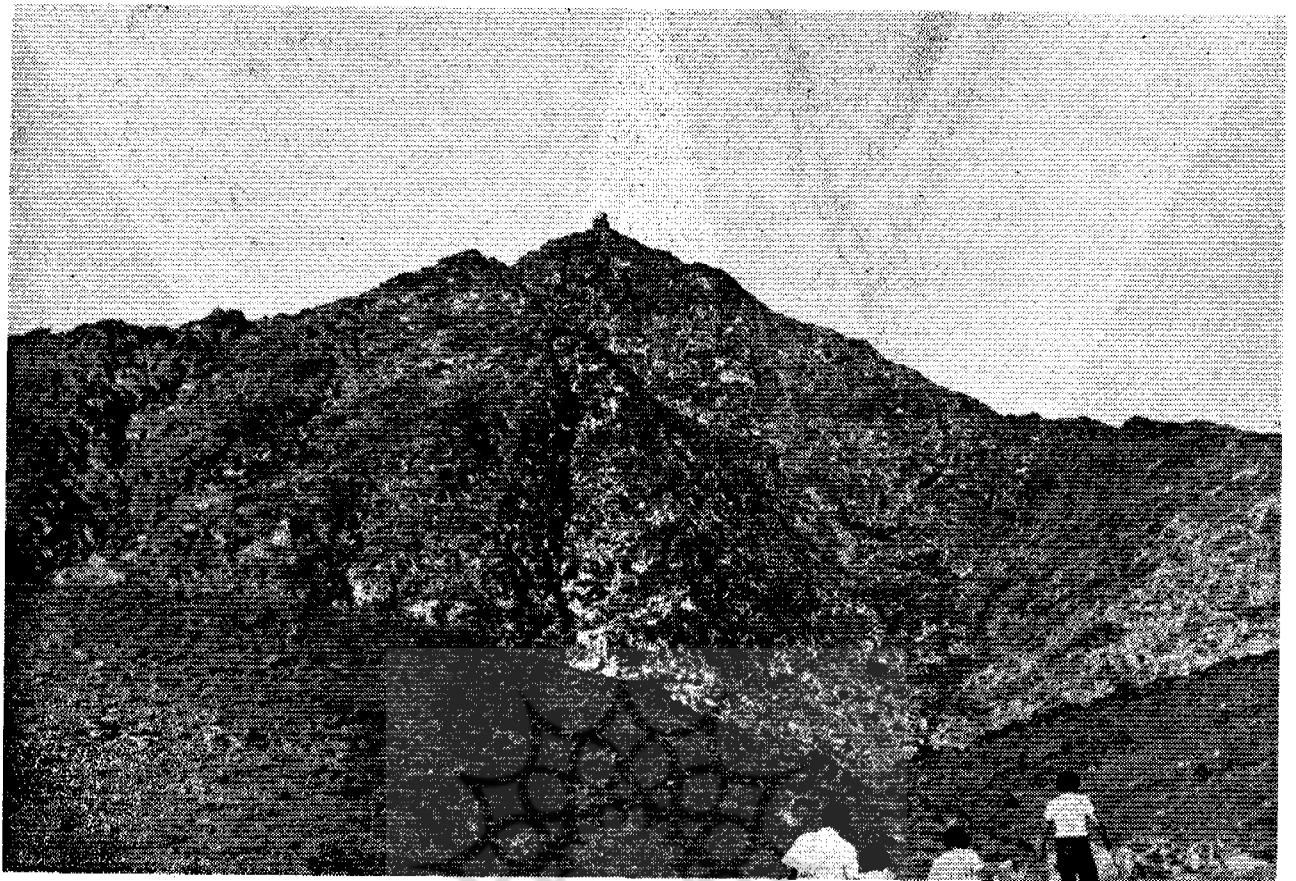
«مشخصات گنبد باز»

بر تختگاهی دایره مانند از سنگ لاشه بقطر تقریبی ۱۰۵۰ متر و بلندی ۸۰ سانتیمتر الی ۳ متر بر قله کوهی که بلندی آن از سطح اطراف در حدود دوهزار متر است گنبدی آجری هشت ضلعی بنا نهاده اند آنچنانکه لبه پرتگاه تا جرزهای گنبد در حدود یک متر فاصله دارد. این بنا که از آجر و ملاط گچ ساخته شده ابعاد هر یک از اضلاع هشت ضلعی آن ۳۳۴ و قطر پی ۱۸۰ متر است. هر یک از درگاههای هشتگانه آن به طول ۱۰۰ و عرض ۸۰ و بلندی ۱۸۰ سانتیمتر است و با فاصله ۳۰ سانتیمتر بالای هر درگاه دریچه هائی به بلندی ۹۰ سانتیمتر تعبیه شده و هر درگاه و دریچه بالای آن از سمت خارج به ایوانی کوچک به طول و عرض ۲×۱ و بلندی ۳ متر پایان می گیرد و کف ایوانها را نیز

با آجر مفروش نموده بوده اند. درگاه گوشه شمال باختری دارای پلکانی است با یازده پله ماریچ که به سمت خاور بالا میرود. در سقف محوطه داخلی گنبد، دریچه مدوری وجود دارد که از آنجا نمای داخلی ساقه و پوشش خارجی گنبد که بطور اریبی از شمال باختری بطرف جنوب خاوری خراب شده و دیوارکهای پشت ساقه گنبد بخوبی نمایان است .

متأسفانه زیر بعضی از پی ها و کف درگاه ها را در داخل گنبد خالی نموده، بویژه درگاه ضلع جنوبی را تا پایه بخوبی زیر و رو نموده اند که تیرهای چوبی کلاف بند پایه نمایان شده و بدین کار نیز بسنده نکرده، تیرهای مذکور را با تیش کشیده، با این عمل نابخردانه موجبات تزلزل این اثر باستانی را فراهم نموده اند. هم چنین محوطه داخلی گنبد که شاید بارها مورد کند و کاو قرار گرفته و مسلماً این کار توسط کسانی که دستبرد به آثار تاریخی را پیشه خود قرار داده اند انجام گردیده است.

- ۱ - در اینجا وظیفه خود میدانم که از طرف مردم نطنز از زحمات پر ارج مسئولین محترم سازمان ملی حفاظت آثار باستانی و اداره کل حفاظت آثار باستانی و بناهای تاریخی ایران درباره آثار باستانی و تاریخی نطنز بویژه در دوسه سال اخیر نهایت سپاسگزاری را بعمل آورم .
- ۲ - در تواریخ مختلف زمانهای بس دور از هنرمندی و صنعتگری مردم نطنز یاد شده و در حال حاضر نیز صنعت چینی سازی و سرامیک آن به همت برادران قصابی اداره می شود و بهترین ره آورد سیاحان و مسافران شهر نطنز است که رقم مهم صادرات این شهر را تشکیل میدهد .
- ۳ - کپه به ضم کاف و کسر پ مشدد .
- ۴ - این دهکده زیبا که خود مجموعه ای از آثار باستانی و تاریخی و آداب و سنن تقریباً دست نخورده و دارای لباسهای محلی بسیار شکیل و بزبانی بسیار نزدیک به زبان پهلوی است از هر جهت قابل بررسی می باشد.

نمای گنبدباز از دامنه شمال خاوری

« نکات مهم این بنا از نظر فن معماری »

در این مورد به اظهار نظر یکی از آرشیتکت‌های صاحب‌نظر^۵ که بطور اتفاقی این بنا را مورد بازدید قرار داده است استناد می‌گردد.

« . . . این ساختمان گوهری است در گنجینه هنرهای معماری ایران زمین و ستاره‌ایست در آسمان آثار هنرهای زیبای این کشور که تاکنون ناشناخته مانده . . . بدون هیچگونه گراف‌گویی میتوان درباره این بنا چنین قضاوت نمود. گنبدباز یکی از شاهکارهای هنر معماری ایران است و طراح آن در کار خود سرآمد و در محاسبه فنی بسیار ماهر و در امور تزییناتی بی‌نهایت با سلیقه بوده است.

۱ - جرزها که در حد اعلاى تناسب معماری انتخاب شده‌اند بهترین شکل مقاوم زلزله را دارا می‌باشند آنچنانکه تاکنون در مقابل دو زلزله بسیار قوی و طوفانهای سهمگین کوه کرکس برجای مانده‌اند و شگفت آنکه در سطح مقطع این جرزها چنان صرفه‌جوئی بکار رفته که با محاسبات پیشرفته امروزی نمی‌توان کمترین تغییری در آن داد و یا صرفه‌جوئی بیشتری بعمل آورد.

۲ - خرابی حاصله در یکی از پایه‌ها و از بین رفتن پوسته خارجی گنبد این ساختمان یقیناً کار گنج‌جویان جنایتکاری است که به کاوش پرداخته‌اند. این افراد بی‌وجدان بطمع گنج‌خیزی همیشه در داخل ساختمانهای قدیمی و تاریخی حفاری می‌نمایند و در اینجا

نیز وقتی به تیرهای چوبی که کلاف‌بند بین پایه‌ها بوده است برخوردند همه را از بین برده ، دیگران نیز متعاقباً بقیه چوبها را کنده و سوزانده‌اند اکنون فقط آثاری از کلافها در داخل پی‌ها دیده می‌شود و در نتیجه پایه‌های بسیار ظریف که خود روی سنگ و صخره قرار دارند در مقابل خطر لغزش هیچگونه تأمینی نداشته و با کوچکترین زلزله و با یک طوفان سخت ممکن است تماماً در رفته و سقوط کند آنوقت دیگر از این بنای زیبا اثری باقی نخواهد ماند.

۳ - اجرای این بنای بسیار ظریف با ابعاد کاملاً موزون و مناسب آنهم در یک محوطه بسیار محدود به‌رغم راهی بسیار مشکل حتماً یکی از عجایب هنری می‌باشد . . . و حقیقتاً جالب توجه

است که برای این ساختمان هشت ضلعی که قطر دایره محیطی آن ۹ متر است حتی محوطه همواری در اختیار نبوده و تعدادی از پایه‌ها بر روی قطعه سنگهای پائین‌تر بطوری بنا شده که عبور در اطراف آنها عملاً میسر نمی‌باشد.

۴ - در داخل یکی از پایه‌ها راه پله‌ای ارتباط قسمت پائین را با ایوان بالاتر برقرار می‌سازد این ایوان چون کمربندی محکم در مقابل فشارهای منتهجه از سنگینی گنبد محاسبه و ساخته شده است. از این ایوان می‌توان فرسنگها افق

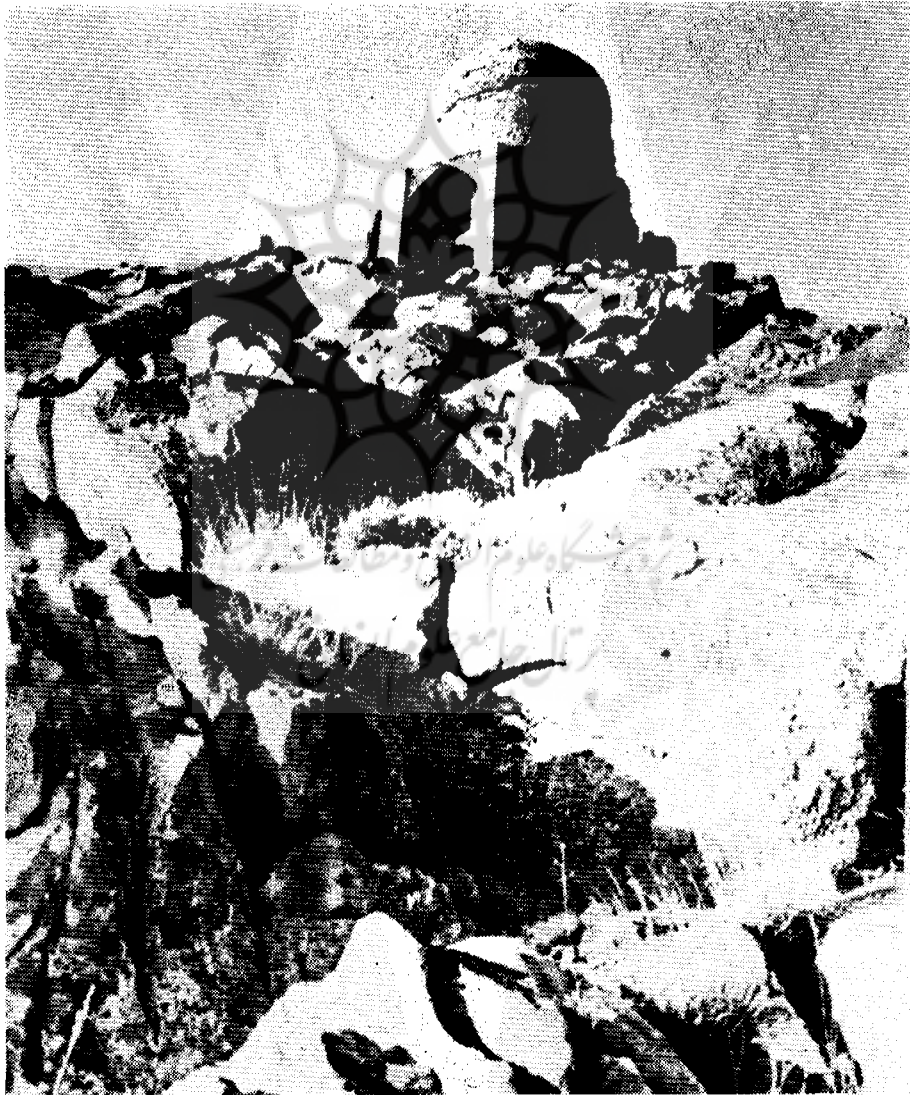
اطراف را زیر نظر داشت و دیده‌بانی نمود. ابداع واحداث ایوانی باین شکل در این ساختمان شاهکار هنری بوده و مطابق است با این اصل معروف معماری که : یک واحد الزامی و مورد مصرف ضمن انجام مقصود اصلی خود وقتی به نهایت کمال می‌رسد که هم به زیبایی بنا بیفزاید و هم مقاومت آنرا بالا ببرد . گچ‌بری داخل ساختمان ساده ولی در عین حال با ظرافت بسیار اجرا شده است و بطور کلی جزئیات بسیار دقیق کارهای اجرائی دال بر آنست که استاد-کاران بسیار ماهری در این ساختمان

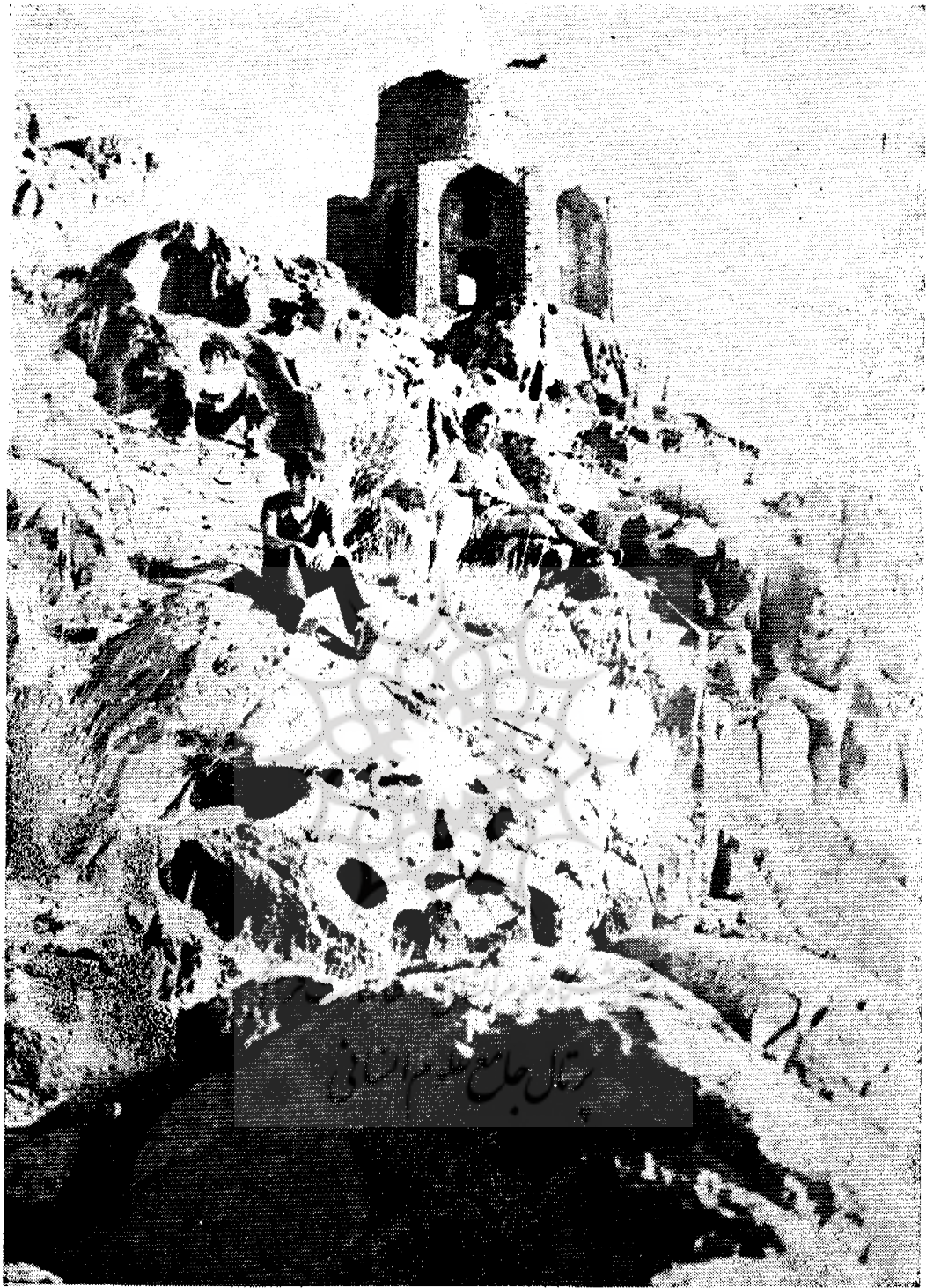
همکاری داشته‌اند تا چنین میراث هنری از خود باقی گذارند که مایه سربلندی و افتخار نسلهای بعدی بوده و خواهد بود .

پیشینه تاریخی گنبدباز

در مورد ساختن این گنبد و وجه تسمیه آن داستانهائی چند بین مردم رواج دارد که بمرور زمان جنبه افسانه‌آمیز آنها بر حقیقت پیشینی گرفته‌است و معروفترین آنها بدین شرح است :

گنبدباز برفراز کوه کرکس

روزی شاه عباس کبیر ضمن شکار در پیرامون این کوه به چشمه آبی برخورد مینماید و چون آهنگ آشامیدن آب مینماید باز شکاری او با پرزدهای ممتد ظرف آبرای از دست شاه میاندازد و چون این عمل چندبار تکرار میگردد شاه غضبناک شده و باز را میکشد ولی پس از آنکه غضبش فرو مینشیند از کرده خود پشیمان میگردد بویژه که همراهان او شاه را آگاه مینمایند که در سرچشمه آب ماری مهیب یا بگفته مردم ازدهائی بس هولناک ضمن آشامیدن آب آنرا بزهر خود آلوده مینماید و بجبران آن دستور میدهد برای بازی که جان خود را در راه زنده ماندن او از دست داده است بر فراز کوهی بلند آرامگاهی بنا نهند و گویند مصالح مورد نیاز بوسیله بز که در بالارفتن بکوه از چالاکی خاصی برخوردار است حمل شده است.

افسانه ساختن گنبد باز بمرور زمان سینه بسینه نقل و هر کس بهنگام باز گفتن آن بسلیقه خود شاخ و برگی چند بر آن میافزاید ولی حقیقت امر بگونه ای دیگر بوده است.

در کتاب زندگانی شاه عباس اول تألیف نصرالله فلسفی بدین مطلب چنین اشاره شده است:

«شاه عباس برای شکار جرگه بیشتر به گیلان و مازندران و گرگان و خراسان و برای شکار پرندگان باطراف اصفهان و کاشان مثل لنجان و نظنز میرفت»^۶.

«شاه بشکار پرندگان نیز عشق بسیار داشت صید طیور بیشتر بوسیله بازهای شکاری صورت میگرفت همه سال حکام ولایات از هر جا بازهای شکاری فراوان برای او میفرستادند گاه نیز فرستادگان مخصوصش از کشورهای بیگانه مانند روسیه و ترکستان بازهای شکاری جلد و چابک بایران میآوردند»^۷.

«یکی از بازهای شکاری شاه عباس بازی بود معروف به باز کوند و این باز

را ظاهرأ بعلت جلدی و چالاکیش بدین نام میخوانده است. شاه این باز بی باک چابک را از سایر بازان عزیزتر میداشت ولی اتفاقاً در سال ۱۰۰۱ هجری (قمری) هنگامیکه از اصفهان بقرابین میرفت باز لوند در نزدیکی قصبه نظنز مرد و شاه بسبب علاقه فراوانی که باین باز داشت فرمان داد تا بر فراز کوهی برجی بیادگار آن بنا کردند و این برج که هنوز هم آثاری از آن باقی است به قبر باز کوند معروفست»^۸.

لازم بیادآوری است که نگارنده کتاب زندگانی شاه عباس اول موضوع باز لوند را از کتاب نقاوة الآثار فی ذکر الاخیار محمود بن هدایت الله افوشتهای نظنزی مورخ بزرگ زمان شاه عباس آورده است پس چه بهتر که در بیان این رویداد بگفته آن مورخ که خود همزمان باشاه عباس و چه بسا شاهد و ناظر جریان نیز بوده است استناد جوئیم که میگوید^۹:

«و بعد از چند روز نواب کامیاب در منتصف بهمن ماه جلالتی به تأیید لایزالی از دارالسلطنه اصفهان رایت نهضت بجانب اردستان برافراخت و دو روز در آن بلده اقامت فرموده از آنجا شکارکنان سایه عبور بر قصبه نظنز انداخت و در حین وصول، در اثنای اشتغال بامر شکار، بازی که پادشاه سرافراز بآن باز کمال توجه داشت و از وضع جلدی و سبک پروازی او بغایت مشعوف بوده، نظر تربیت و حمایت بر حال او میگماشت، شاهبازی که هنگام شکار، شاهین تیزبال فلک از سهم چنگال او کبوتروار سراسمه بودی و عقاب بلندپرواز سپهر از بیسم منقار خونخوار او در پناه آشیانه نسرین چرخ اقامت نمودی.

بدشتی که کردند او را رها پرده نماندی به روی هوا

چو بر طبلک باز خوردی دوال
در اصناف مرغان فتادی زوال

به صید کبوتر بر اوج زحل
سبکتر رسیدی ز پیک آجل
و گر کبکی از بیم چنگال او
بچاهی فتادی ز دنبال او
شدی در تک چه ز روی شتاب
امانش ندادی در آن چاه آب

و این باز از سایر بازها ممتاز بود به حیثیتی چند، و با کمال چستی و چالاکی موسوم بود به باز لوند. اتفاقاً در هنگام شکار که این باز کبکی چند گرفته و قصد دیگری کرد و کبک بیچاره از بیم چنگال باز سراسیمه حال خود را بچاهی انداخت و باز از غایت حمیت متعاقب کبک به چاه فرو رفت و کبک را در میان آب گرفت، لیکن باز را در آن حال پروبال تر شد و نتوانست که بقوت پرواز از چاه برآید لاجرم شخصی بچاه رفت باز را برآورد. اما بواسطه تر شدن باز و تأثیر برودت هوای ناساز باز آغاز طپیدن کرد و بعد از ساعتی فدای خاک پای خسرو خورشیدرآی گردید و هلاک شدن باز، موجب فی الجمله ملال خاطر شهریار سرافراز گشت و غبار آن ملال را به آستین شفقت و مرحمتی که نسبت به عجزه و مساکین نظنز بظهور رسانیده بود، از صفحه مرآت ضمیر مهر

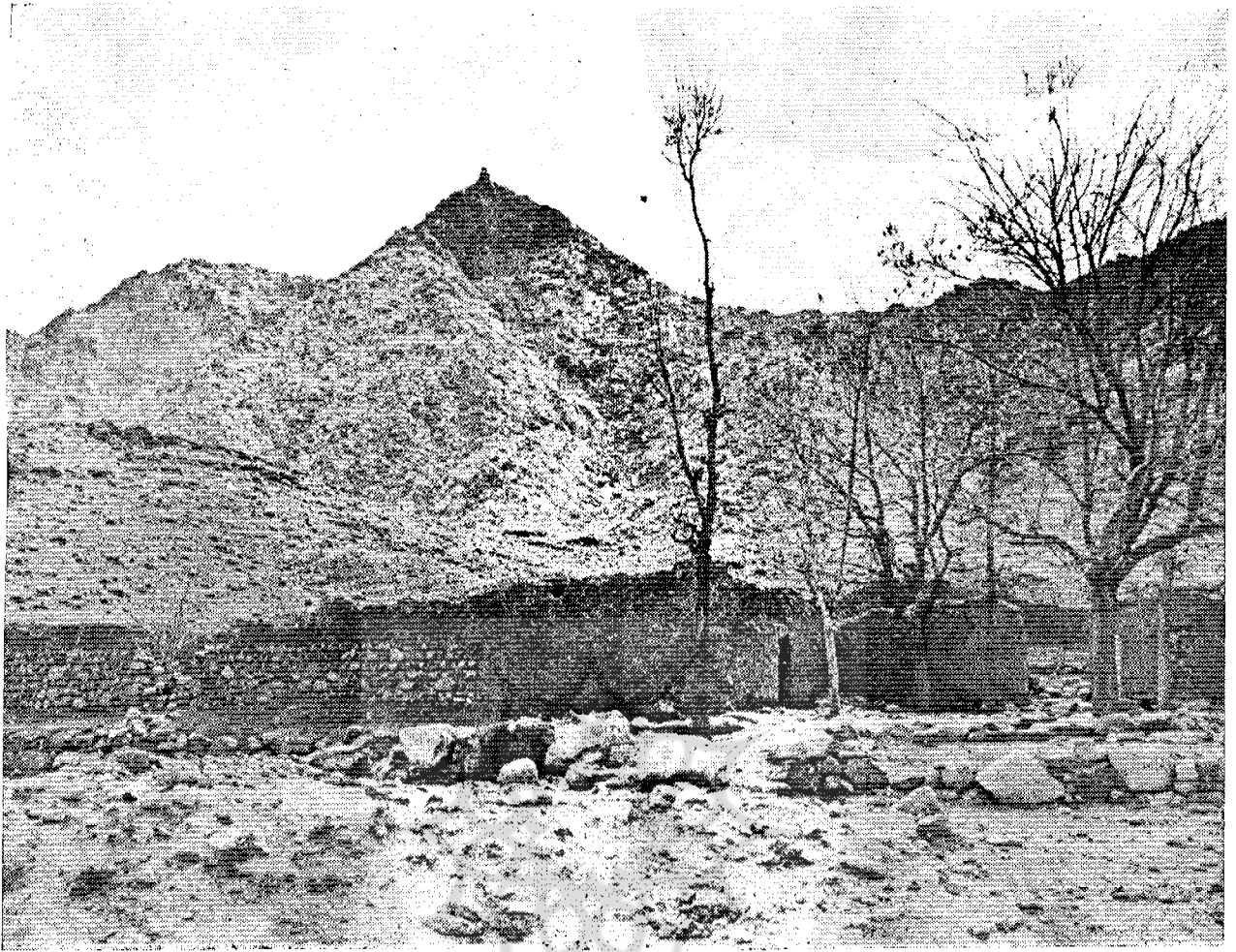
۵ - آقای مهندس کیخسرو زارع در نوروز سال ۵۳ از این بنا بازدید و نظریه خود را همراه با عکس و نقشه های تفصیلی در مجله هنر و معماری شماره ۲۱ و ۲۲ و ۲۴ سال ۱۳۵۳ درج نموده است و سپس نیز تمام نقشه ها و عکسهای تهیه شده را با نهایت اشتیاق در اختیار نگارنده نهادند که بدینوسیله از لطف و زحمات ایشان سپاسگزاری می گردد.

۶ - جلد دوم صفحه ۲۹۶ چاپ دانشگاه تهران سال ۱۳۴۷.

۷ - جلد دوم کتاب زندگانی شاه عباس اول صفحه ۲۹۸ چاپ دانشگاه تهران.

۸ - کتاب زندگانی شاه عباس اول جلد دوم صفحه ۳۰۰.

۹ - نقاوة الآثار نسخه خطی کتابخانه دانشگاه صفحه ۲۵۴ و نسخه چاپی بنگاه ترجمه و نشر کتاب با اهتمام دکتر احسان اشرافی سال ۱۳۴۷ صفحات ۴۵۹ تا ۴۶۲.

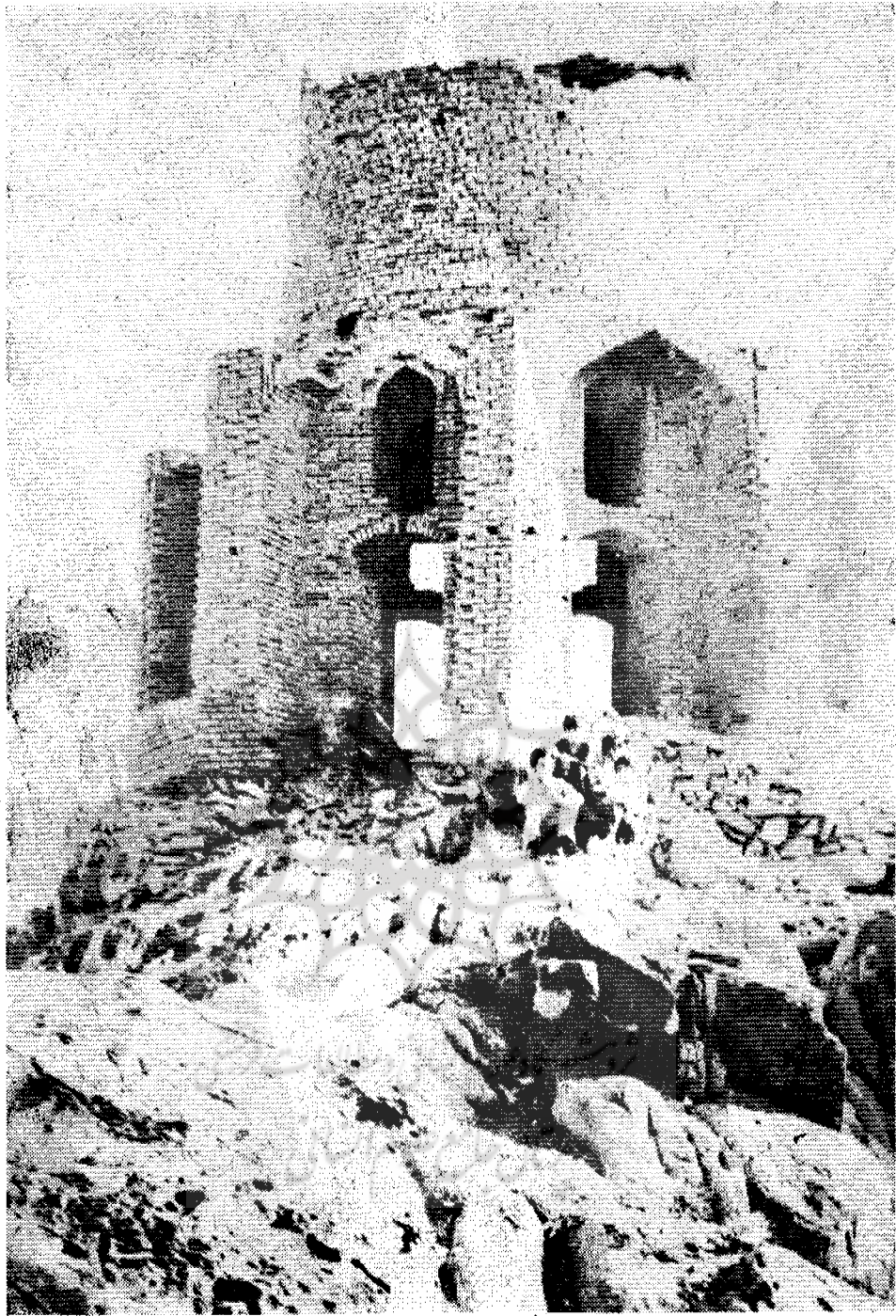

نمای یکی از رشته‌های کوه کرکس که گنبدباز بر فراز آن بنا شده است

یکی گنبد عالی افراخت زود
 ز رفعت برنگ سپهر کبود
 ز احداث این گنبد نامور
 قضا کرد پیدا سپهر دگر
 سپهری که نه بود تا این زمان
 کنون ده شد از امر صاحبقران
 سلیمان اساس سکندر سپاه
 جهاندار جم رتبه عباس‌شاه
 و این بود سرگذشت گنبد باز بنائی
 بی‌نظیر که در عرض چند صد سال هنوز

فرموده، رایت نهضت بجانب دارالمؤمنین
 کاشان برافراخت، و درحین توجه، اشاره
 علیه برین موجب صادر گشت که حکومت
 پناه مشارالیه، در مقامی مرتفع و جائی بلند
 عمارت عالیه جهت باز لوند طرح انداخته
 و ایوانش باوج کیوان برافراخته بزودی
 باتمام رساند و جناب حکومت پناه اطاعت
 حکم نموده بر قله کوهی رفیع گنبدی
 عالی طرح افکنده، در عرض اندک زمانی
 باهتمام او باتمام رسید.

تصویر سترده از کمال ترحمی که بمال
 ایشان داشت، در این حالت نیز در مراعات
 و مراقبت احوال این جماعت باقصی الغایه
 عدالت کوشید . . . و تمامتر شفقتی
 و عامتر نعمتی که باین مستحقان اعطا
 نمود این بود که خلف اعظم الاکابر
 نجم‌الدین محمود بیگ، نبیره اعظم امور
 کشورستانی امیر نجم‌ثانی را حاکم باستقلال
 این ملک ساخت و در رعایت و مراقبت
 احوال درویشان این محال کمال مبالغه

گنبدباز از سمت جنوب خاوری

پابرجاست ولی متأسفانه در اثر کندوکاوهای بی‌رحمانه در معرض انهدام قرار گرفته است. امیداست که در این مورد چاره‌اندیشی شده و با انجام تعمیرات ضروری هرچه زودتر نسبت به ترمیم و تعمیر آن اقدام گردد. باشد که بدینوسیله از خطر نیستی رهائی یابد. بدون تردید با چاره‌اندیشی و انجام تعمیرات ضروری بنای این گنبد می‌تواند از خطر نیستی رهائی یابد.